

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТАЖИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

К 08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кеңеши

кол жазма укугунда

УДК 336.4:336.417.5:336.467

ЭРМЕКОВА КАНЫКЕЙ КАДЫРМАМАТОВНА

**АЙМАКТАРДА ТАБИЯТ РЕСУРСТАРЫН ТУУРА ПАЙДАЛАНУУНУН
УЮШТУРУУ-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАГДАЙЛАРЫ**

08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги
(жаратылышты пайдалануу экономикасы)

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош - 2018

Диссертациялык иш К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл Аралык университетинин “Экономика жана экономикалык изилдөөлөр” кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору
Мамасыдыков Абдилбает Асанович

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору
Ишенов Бейшенбек Чонмурунович

экономика илимдеринин кандидаты
Умаров Сайбидин Тойчueвич

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Экономикалык программалар жана башкаруу кафедрасы (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов к., 27)

Диссертацияны коргоого 2018-жылдын 26-октябрь күнү саат 14-00дө К.Ш.Токтомаматов атындагы илимий изилдөөлөр, иштелмелер жана инновациялар борборунда, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин, Ош мамлекеттик университетинин жана Тажик улуттук университетинин алдындагы экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча К 08.17.564 Мамлекеттер аралык диссертациялык кеңешинде корголот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жеңи-Жок көчөсү, 30.

Диссертация менен К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин илимий китепканасында жана www.mnu.kg сайтынан таанышууга болот. Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Жеңи-Жок көчөсү, 30.

К 08.17.564 Мамлекеттер аралык диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы,
э.и.д., доцент

Маткеримова А.М.

ИШКЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Республиканын экономикасында маанилүү орунду ээлеген жаратылыш ресурстарын пайдалануу үчүн бул өзгөчө мааниге ээ, жаратылыш ресурстарынын эң негизгилери болуп жер жана суу ресурстарын атоого болот. Алар, негизинен, айыл чарбасында колдонулат. Ал эми, суу ресурстары мындан тышкары өнөр-жайда, үй-тиричиликте колдонулат да, чоң социалдык мааниге да ээ.

Агрардык сектордо пайдалануучу жер жана суу ресурстары аркылуу азык-түлүк продуктулары чыгарылып, алар калктын азык-түлүк коопсуздугун жалаң гана азык-түлүк товарларынын ассортименти же көлөмү болбостон бул товарларды өндүрүүгө айлана-чөйрөнүн, жайыттардын, малдардын ж.б. жаныбарлардын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга катышкан табият ресурстарынын тазалыгы, адамдардын ден-соолугуна зыян келтирбөөчү шарттарды да айтабыз.

Жер жана суу ресурстарын пайдалануу да рынок мамилелерине тийиштүү жана аларга ылайык бул багытта ар түрдүү менчиктин формалары, чарба жүргүзүүдөгү жана азык-түлүк продуктуларын колдонуудагы эркиндиктер, жерди иштетүүдөн алынган продукцияларга баалардын суроо-талап менен сунуштун негизинде коюлушу, ишкердиктин мыйзамда тыюу салынбаган түрлөрүнүн орун алышы менен түшүндүрүлөт.

Анткени менен рынок мамилелеринин орнотулганына чейрек кылымдын өткөнүнө карабастан жер жана суу ресурстарын пайдаланууда рынок мамилелерин колдонуу ушул мезгилге чейин теориялык жана практикалык жүзүндө терең иштелип чыккан эмес. Мунун эң негизги себептери болуп инерциялык тенденциялар, ондогон жылдар бою чарба жүргүзүүдөгү эски ыкмалардын орун алышы, өндүрүштү уюштуруунун заман талаптарына жооп бербеши, тагыраак айтканда, атаандаштыкка жарамдуулук аракеттеринин начардыгы, чарбаларды уюштуруу формаларынын оптималдуу эместиги ж.б. эсептелет.

Ата-мекендик экономика илими тармагындагы окумуштуулардын жер жана суу ресурстарын пайдалануудагы, өзгөчө айыл-чарба сектору боюнча илимий эмгектеринин көптүгүнө карабастан, жер жана суу баалуулуктарын рынок шартында өлчөө, жер айдоонун экономикалык натыйжалуулугу, рынок чөйрөсүнүн айыл-чарба ишмердүүлүгүнө таасир этиши ж.б.у.с. жагдайлар жетишээрлик изилденген эмес. Ушул жана башка жагдайлар изилдөөнүн темасын таңдоого, жана бул багытта изилдөө жүргүзүүгө негиз болду.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөө Кыргыз Республикасында азык-түлүк коопсуздугу боюнча аймактык программалар, о.э. Жалал-Абаддагы Эл аралык университетинин илимий пландары менен байланыштуу. Ал эми, илимий изилдөөнү жүргүзүп жаткан убакытта Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жыл аймактарды өнүктүрүү боюнча жарлыгы да изилдөөгө негиз болду.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты болуп жаратылыштагы жер жана суу ресурстарынын мисалында аларды аймактардагы шарттарга ылайык туура жана натыйжалуу пайдалануунун уюштуруу жолдорун иштеп чыгуу саналат.

Коюлган максатка ылайык төмөнкү милдеттер аныкталды:

- жаратылыш ресурстарынын туура пайдалануунун маңызын жана мазмунун изилдөө;
- жаратылыш ресурстарынын чарбалык колдонуудагы аймактык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- уюштуруу факторлорунун жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдалануудагы таасирлерин негиздөө;
- аймактардагы жаратылыш ресурстарын пайдалануу абалын талдоо аркылуу чарбаны уюштуруудагы, рынок мамилелерин өркүндөтүүдөгү, экономикадагы натыйжалуулукту жаратуудагы резервдерди аныктоо;
- жер ресурстарын пайдалануудагы жакшыртуунун негизги багыттарын иштеп чыгуу;
- суу ресурстарын пайдалануудагы терс көрүнүштөрүн гидротехникалык жабдыктарды куруунун жана эксплуатациялоону жакшыртуунун негизинде жою жолдорун сунуштоо;
- Жалал-Абад облусунун Сузак районунун калкын таза суу менен камсыз кылууну жакшыртуу максатында долбоорлук ыкмаларды колдонуунун келечектеги тенденцияларын аныктоо.

Изилдөөнүн предмети катары жаратылыш ресурстарын пайдалануу боюнча эл чарба өндүрүшүндөгү ишканалардын натыйжалуулугун жогорулатуу маселеси жана аны чечүү жолдору каралды.

Изилдөөнүн объектиси катары Кыргыз Республикасынын аймактарындагы жер жана суу ресурстарын, суу чарба ишканаларын, дыйкан чарбаларын жана чарба аралык түзүлүштөрү аркылуу пайдалануу.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Теориялык жана практикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн негизинде илимий иштин жаңылыгын аныктоочу төмөндөгүдөй жыйынтыктар алынды:

- автордун ою боюнча жер жана суу ресурстарын пайдалануунун натыйжасы катары жерди иштетүүдөн алынган айыл-чарба продукцияларынын, аларды өндүрүүчү дыйкан чарбаларынын, агроөнөр жай ишканаларынын жана аймактардын рыноктогу атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү аркылуу баалоо сунушталат;
- ресурстарды, өзгөчө жер ресурстарын пайдалануу аймактык өзгөчөлүктөргө байланыштуу болот, алардын негизгилеринен болуп жаратылыш жана климаттык шарттар, айдоо жердин рельефтик жайгашышы, соода борборлордон алыстыгы же жакындыгы ж.б. мүнөздөмөлөр эсептелет, жана мындай өзгөчөлүктөрдү дыйканчылык жана суу чарбалык ишмердүүлүктө эске алуу чарбаны, сооданы ж.б. экономикалык ишмердүүлүктү уюштурууга оң таасирин тийгизет, мындан улам айыл чарба жумуштарынын натыйжасы көпчүлүк учурда аймактардын шартына жараша болушу далилденди жана такталды;

- изилдөөлөрдүн негизинде уюштуруу факторлорун пайдалануунун натыйжалуулугун аныктоого айрым тактоолор киргизилди, тактап айтканда, айыл чарба продукцияларын тышкы жана ички рынокко уюшулган түрдө чыгаруу жана ага мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү учурдагы көйгөйлөрдү чечүүчү инструмент катары бааланып, ага жерди иштетүүдөгү уюштуруучулук аракеттеринин таасирлери далилденди, буга байланыштуу методикалык ыкмалардын туура колдонулушу белгиленди;

- жер жана суу ресурстарын учурдагы пайдалануунун абалы учурдун талаптарына жооп бербегени, алардын негизгилери катары чарбалык түзүлүштөрдүн атаандаштыкка жөндөмсүздүгү, сууну пайдаланууда анын 30%на чейин керексиз жоготууга учурашы, рыноктогу суроо-талап менен сунуштун начар изилдениши, мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан дыйкандардын продукцияларын уюшулган түрдө сатууга көмөк көрсөтүлбөгөндүгү, суу чарбалардын негизги фондунун эскиргендиги ж.б. аныкталды. Автор булардын баарын ресурстарды пайдаланууну жакшыртуунун резервдери катары баалайт;

- жер ресурстарын пайдаланууну жакшыртуунун негизги багыттары катары агротехникалык эрежелерди сактоо, айыл чарба багытындагы жерлерди башка секторлорго трансформациялоону азайтуу, жайлоолорду азыктандыруу жана максаттуу түрдө пайдаланууну өркүндөтүү, жерди иштетүүнүн натыйжалуулугун рыноктогу абал менен байланыштыруу, чарбаларды бириктирүү жолдору сунушталды;

- сууну үнөмдүү пайдалануу багытында жаңы сугаруу технологияларын кийирүү (тамчылатып сугаруу, суу түтүкчөлөрү ж.б. сууну колдоп жүрүүчү түзүлүштөр), суу пайдалануучулардын ассоциацияларынын иштерин жандандыруу, суу сактагычтардагы суунун запасын тийиштүү деңгээлде кармап туруу, гидротехникалык түзүлүштөрдүн техникалык абалын жакшыртуу жолдору каралды;

- автор сууну пайдаланууну жакшыртуунун эң ишенимдүү жолу катары атаандаштыкка жарамдуу долбоорлорду ишке ашырууну белгилеп, Жалал-Абад облусунун Сузак районунун калкын ичүүчү суу менен камсыздоо боюнча долбоордун өзөгүн түзгөн келечектеги сууга болгон муктаждыкты, учурдагы пайдалануунун абалын экономика-математикалык ыкмалардын жардамында талдоо ыкмасын сунуштайт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациянын негизги жоболору, корутундулары жана сунуштары жаратылыш ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу багытында иштеген адистер, илимий-изилдөө мекемелери тарабынан, ошондой эле жогорку окуу жайларында атайын курстарды окутууда колдонууга болот.

Изилдөөнүн экономикалык мааниси. Диссертациялык иште өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселесин натыйжалуу чечүүгө шарт түзгөн теориялык жана практикалык сунуштар негизделди. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында жасалган сунуштар азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун аймактык программаларын түзүүдө колдонулду. Изилдөөнүн натыйжалары КРнын айыл чарба жана мелиорация министрлиги тарабынан

өткөөл экономика шарттарында агро азык-түлүк секторун өнүктүрүү жана өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу стратегиясын түзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Автордун мындан мурунку изилдөөчүлөрдүн илимий эмгектери менен таанышуунун негизинде бул темадагы теориялык жана методологиялык бөлүгүндөгү айрым автордук аныктоолор, толуктоолор, өзгөчө аймактардагы жер жана суу ресурстарын пайдалануудагы өзгөчөлүктөрдү изилдеп, аларды илимий жаңылыктар катары бааланган жоболор

2. Кеңири статистикалык маалыматтардын негизинде жана автордун өз байкоосуна ылайык жер жана суу ресурстарын пайдаланууну сын көз караш менен аныкталган ресурстарды пайдалануусунун жакшыртуу резервдери

3. Жерди жана сууну пайдаланууну жакшыртуу жолдору.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Жеке салым катары төмөндөгүлөрдү айтсак болот:

- маселенин теориялык жана методологиялык аспектилерин илимий эмгектер аркылуу изилдеп автордун ар кандай маселелер боюнча корутундусу, толуктоолору, тактоолору жана аларды илимий жаңылыктар катары белгилеши;

- ар кандай эсеп жолдору аркылуу илимий натыйжа алуудагы жыйынтыктар, мисалы, Сузак районунун калкынын таза сууга болгон муктаждыгынын божомол аныктоо;

- жумуштагы жер жана суу ресурстарын пайдаланууну жакшыртуу максатындагы сунуштардын тизмеси.

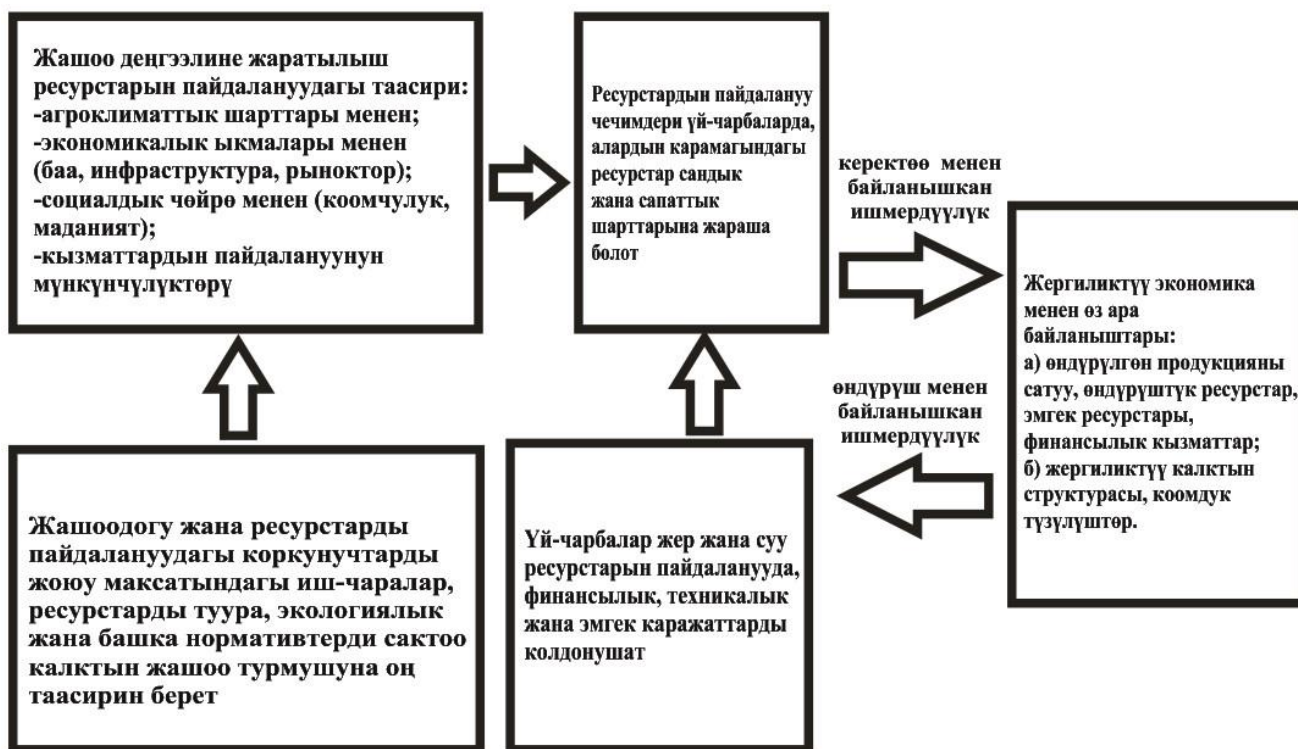
Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, жыйынтыктар менен сунуштардан, 126 колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, 172 бетти, 18 аналитикалык таблицаны, 7 сүрөттү камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө маселенин актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси, максаты жана маселелери аныкталды, иштин илимий жаңылыгы практикалык маанилүүлүгү ачып көрсөтүлдү.

Биринчи «Аймактардагы жаратылыш ресурстарын туура пайдалануудагы уюштуруунун теоретика-методологиялык негиздери» **бөлүмүндө** жаратылыш ресурстарын туура пайдалануунун маңызы жана мазмуну; жаратылыш ресурстарынын чарбалык колдонуудагы аймактык өзгөчөлүктөрү; уюштуруу факторлорунун жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдаланууга болгон таасирлери чагылдырылган.

Жаратылыш ресурстарынын эң негизгилери болуп жер жана суу ресурстары эсептелинет. Ошондуктан, аларды пайдалануунун жолдору жана көйгөйлөрү экономикалык ишмердүүлүктүн да негизин түзөт. Мунун себеби: жер ресурстары бир эле учурда токой фонддорун жаратылыштарды, кең байлыктарды камтыйт. Ал эми, суу ресурстары дагы жер ресурстарындай эле жаратылыштын байлыктары болуу менен ар түрдүү багытта колдонулат, негизинен адамдардын муктаждыктарын канаттандыруу максатында.

1-чийме. Жаратылыш ресурстарын пайдалануу менен адамдардын жашоо деңгээлинин байланышы
Булагы: автор тарабынан иштелип чыкты

Демек, жаратылыш ресурстарын пайдалануунун максаты болуп калкка кызмат кылуу жана алардын жашоо деңгээлин жогорулатуу болуп эсептелет.

Ошондуктан, мындай байланышты жогорку чийме аркылуу көрсөтсө болот (1-чийме).

Жогоруда көрсөтүлгөн чиймеге ылайык адамдардын жашоо деңгээли жер жана суу ресурстарын пайдалануу менен тыгыз байланышкан. Үй-чарбалар ресурстарды пайдалануу аркылуу продукцияларды чыгарат жана аларды рыноктун шартында сатуу аркылуу киреше табышат.

Жаратылыш ресурстарын пайдалануудагы негизги маселелерине өтсөк, анда төмөнкү жагдайларды айтып кетсек болот:

- жерге болгон менчик формасы;
- мамлекет менен жер пайдалануучулардын ортосундагы мамиле;
- чарбачылык жүргүзүүнүн ыкмалары, т.а., ишкердик ишмердүүлүгүнүн

абалы жергиликтүү экономика менен ресурстарды пайдалануудагы байланыш ж.б.айтсак болот.

Ошону менен бирдикте жаратылыш ресурстарын пайдалануудагы бир топ теориялык, методикалык жана уюштуруу көйгөлөрүн да атоого болот. Айтсак, Кыргызстандын мисалында эң негизги көйгөйлөрдүн катары жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу уюмдары менен дыйкан чарбалардын экономикалык багыттагы бири-бирине болгон милдеттер жана укуктар системалык түрдө орнотулбагандыктан жергиликтүү экономиканын абалы начарлоосу уланып келе жаткандыгы байкалат.

Дагы бир учурдагы көйгөй – бул жер ресурстарын пайдалануудагы ыкмалардын теориялык жана практикалык жактан жакшы жолго коюлбагандыгы. Атап айтсак, мурдагыдай эле жайыттар, токой фондулары тоо этегиндеги жердер бөлүнбөс жер фонду жана башкалар мамлекеттин карамагында болуп келип жатат. Бирок, аларды пайдалануудагы негизги ыкма – бул аренда мамилеси болуп эсептелинет.

Жаратылыш ресурстарын пайдалануу, анын аймактык өзгөчөлүктөрү жана карама-каршылыктары, социалдык-экономикалык абалы жана башка шарттарга байланыштуу болот. Мисалы, Кыргызстандын жаратылышы жана климаттык шарттары анын географиялык абалы менен аныкталган. Өлкөнүн территориясынын көпчүлүк бөлүгү мелүүн климат зонасынын чегинде жайгашкан жана түштүк бөлүгүн гана субтропикалык зонага киргизсе болот. Жер шарындагы эң чоң континент болгон Евразиянын борборунда жайгашкандыгы, суу ресурстарынан алыстыгы, ошондой эле чөлдөргө жакындыгы – бул факторлордун негизинде, климатты континенталдык жана кургак дешип аташат, жылдын мезгилдеринин чукул сезондугу да бар.

Ушундай эле өзгөчөлүктөргө өлкөнүн территориясынын рельефи жана жаратылыш ресурстарынын ар кандай максатта колдонулушу кирет.

Кыргызстан - негизинен айыл чарба экономикасы өнүккөн өлкө. Пахта, тамеки, жүн, эт жана сүт – негизги айыл чарба продуктулары, тамеки жана пахта гана аз санда экспортот. Өнөр жайда алтын, уран, сурьма, жаратылыш газы, электротехникалык продукциялар жана электроэнергия экспортот.

Жумушчу күчтүн көпчүлүгү ушул чөйрөдө эмгектенишет. Кой, топоз, ири мүйүздүү мал жана жылкыларды жүндү, этти, сүттү жана майды алуу үчүн өстүрүшөт, бул кыргыз элинин чарбачылыгынын негизги багыттары.

Кыргызстан – унитардуу өлкө болгондуктан республиканын территориясын бирдиктүү аймак катары эсептесек болот. Ошондой болсо да, жергиликтүү потенциалды пайдаланууда аймактардын арасында бир топ айырмачылыктар байкалат. Мисалы, Баткен облусунда мөмө-жемиштерин өстүрүү жана аларды экспортто колго алынса Нарын облусунда кирешенин негизги бөлүгүн мал-чарбачылык түзөт.

Албетте, аймактык өзгөчөлүктөргө, алардын атандаштыкка жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Ал эми, жөндөмдүүлүктүн сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү болуп аймакта чыгылган продукциялары ички, өзгөчө сырткы рынокто ээлеген орду, булардын сапаты жана сатылуучу баалары болуп эсептелинет. Бааларда орнотуу тартиби да чоң мааниге ээ.

Жаратылыш ресурстарын пайдалануу анын уюштуруу деңгээлине да көз-каранды. Б.а., пайдалануу маселелери канчалык өз убагында жогорку уюштуруу деңгээлинде жана максаттуу түрдө каралса, ошончолук экономикады жакшы натыйжа берет.

Жаратылыш ресурстарын пайдаланууда, биздин оюбузча, бири бири менен тыгыз байланышкан үч-түрдүү иш чараларда кароо зарыл. Алар экономикалык, уюштуруучулук жана технологиялык багыттар. Алардын мазмундары ар кандай болгону менен бардыгы бир максатты коздошот. Бул максатты,

жалпысынан айтканда, рынокто конкуренцияга атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө жетишүү. Муну төмөндөгү чийме аркылуу түшүндүрсө болот (2-чийме).

2-чийме. Конкуренттик атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө жетүү багыттары

Булагы: автор тарабынан иштелип чыкты

Жогорудагы чиймеде көрсөтүлгөндөй жер ресурстарын пайдалануунун эң негизги максаты болуп жерден өндүрүлгөн продукциялардын жана аларды өндүргөн фермалардын, аларды ташыган транспорт уюмдарынын жана башкалардын рыноктогу конкуренцияга атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу болуп эсептелет.

Албетте, конкуренцияга жөндөмдүүлүктү камсыз кылуунун негизги багыттарынын бири – бул уюштуруу маселелери болуп эсептелет. Уюштуруу маселеси көпчүлүк учурда башкаруу процесси менен кошо карашат. Чындыгында, булардын окшош жактары да бар. Бирок, олуттуу айрымалары да орун алган.

Биздин оюбузча, башкаруу уюштурууга караганда мааниси кенен жана айрым башкаруу өзүнө уюштуруу маселелерине да камтыйт. Бирок, уюштуруу, биздин оюбузча, өзүнчө статуска ээ жана анын өзүнүн предмети жана таасир этчүү багыттары бар. Уюштуруу кандайдыр бир убакытта же жана конкреттүү мейкиндикте өндүрүштөн, сооданын, жүк ташуунун жана башка ушул сыяктуу экономикалык процесстерди жүргүзүү үчүн эмгекти, эмгектин куралын жана заттарын бириктирүү, жана кандайдыр бир аракеттердин негизинде пайдалуу, жана максаттуу ишмердүүлүктү жаратуу. Ушундан улам, уюштуруу чоң мааниге ээ, себеби уюштуруучулук аракеттери жасалбаса ишмердүүлүк да болбой калат.

Уюштуруунун дагы бир негизги милдеттеринен болуп – бул ички жана тышкы соода да аркандай интеграциялык процесстерди жүргүзүүдө, класстердин өндүрүш жана сооданы жүргүзүүдө ж.б. процесстерде ар кандай байланыштарды түзүүдө чоң ролун белгилесек болот. Мындай кызмат өзгөчө экономикалык глобалдаштыруу мезгилинде жана ар кандай экономикалык биримдиктердин иштөөсүндү айкын билинет. Мисалы, Кыргызстан 2015-жылдын 12-августтан баштап ЕЭБ мүчө болуп кирди жана толук ыйгарым мүчөлүк ЕЭБ ге укук алды. Бирок, бул биримдикке кирүүдөн мурун бир нече жыл бою даярдык жана уюштуруу иштери жүрдү. Алардын эң негизгилеринен болуп – биздин республика ЕЭБтин мурдагы жана жаны түзүлгөн эл ралык байланыш стандарттарын жана талаптарын аткаруу керек болчу. Тактап айтканда, Кыргызстандын ишканаларынын чыгарган чыгарган буюмдарынын ЕЭБ экономикалык мейкиндигинде эркин сатылуусу үчүн биздин ишканалар сөзсүз түрдө техникалык регламентин талаптарын аткаруу зарылчылыгы туулду.

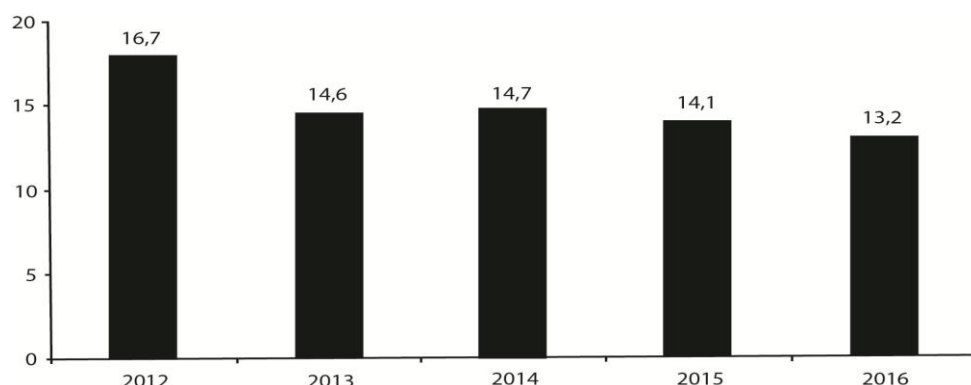
Учурда жаратылыш ресурстары көпчүлүк өлкөлөрдө, алардын ичинен Кыргызстанда, негизинен, мамлекеттик менчикке таандык. Ошондуктан, жаратылыш ресурстарын пайдалануу концепциясынын рамкасында мамлекеттик саясаттын приоритеттүү багыттарынан ички азык-түлүк рыногун өнүктүрүү болуш керек, ата-мекендик товар өндүрүүчүлөрдү колдоо жана коргоо, өзүнүн айыл чарба ресурстарына таянуу, айыл чарба продуктуларын жоготууну азайтуу, айыл чарбасындагы болгон резервдерди толугу менен пайдалануу болуп эсептелет.

Уюштуруунун дагы бир таасири катары өндүрүштө инновациялык ыкмаларды жүргүзүү жана жаны технологияларды колдонуу болуп эсептелинет. Бул маселе – өзгөчө жер ресурстарын пайдаланууда чоң роль ойнойт. Биринчиден, жер ресурстары кыймылсыз мүлк катары жана өндүрүштүн негизги куралы катары улам жаны уюштуруу ыкмаларына муктаж.

Экинчиден, жаратылыш ресурстарын алмаштырууда же болбосо түп тамыры менен жанылоого мүмкүнчүлүк болбогондуктан инновациялык методдорду колдонуу, негизинен, уюштуруу маселелерине такалат.

Экинчи бөлүмүндө « Аймактардагы жаратылыш ресурстарын пайдалануунун азыркы абалы »: жер ресурстарын пайдалануунун абалына; суу ресурстарын пайдалануусун баалоого; жер алдындагы суулардын жана минералдык ресурстардын чарбалык пайдалануусун талдоого арналды.

Жер ресурстарын пайдаланууда көрсөткүчтөрдүн бири болуп – айыл чарбасынын продукцияларынын кошумча дүң наркы. Тилекке каршы, кошумча нарк жылдан жылга азайган тенденцияны байкайбыз. 2016-жылы республиканын ички дүң продуктусундагы айыл чарбасынын продукцияларынын кошумча дүң наркынын үлүшү 13,2 %ды түзгөн, бул 2015-ж. караганда 0,9%дык пунктка, ал эми 2012-ж. салыштырганда 3,5%дык пунктка аз (3-чийме).

3-чийме. Айыл-чарба продукцияларынын кошумча дүң наркы (ИДПга карата пайыз менен)

Булагы: Кыргыз Республиканын айыл чарбасы (статистикалык жыйнак), 10 б.

Айыл чарбада жер ресурстарын пайдалануу айдоо аянттарынын ар кандай өсүмдүктөрдү өстүрүүдөгү структурасына жана жайыттарды ар түрдүү малдарды багууга жараша болот. Мунун себеби – ар кандай өсүмдүктөрдүн өндүрүмдүүлүгү жана рыноктогу атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө көз каранды болот.

Төмөнкү таблицада айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттары келтирилет (1-табл.).

1-таблица - Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттары (бардык категориядагы чарбаларда; миң гектар)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Бардык айдоо аянты	1160.3	1169,6	1145,7	1159,2	1165,7	1170,4
Дан өсүмдүгү	654,3	654,5	625,8	630,3	625,2	645,2
Техникалык өсүмдүктөр	107,1	93,0	94,8	104,4	94,6	83,7
Картошка, жашылча-бакча өсүмдүктөр	133,3	137,2	133,6	134,7	135,9	133,5
Тоют өсүмдүктөрү	265,6	284,9	291,5	289,8	310,0	308,0

Булагы: КР статистикалык жылдык жыйындары

Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн себүү аянтты боюнча 2017-жылдын көрсөткүчтөрүн 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштырганда негизинен буудайдын себүү аянттары 130,7 миң гектарга жана дүң жыйымы 434,7 миң тоннага азайган. Мунун таасиринде жалпы дан эгиндеринин себүү аянты 42,1 миң гектарга жана дүң жыйымы 56,7 миң тоннага азайган. Андан тышкары тамекини отургузуу аянттары дагы 6,5 миң гектарга жана 12,3 миң тоннага жана жүзүмдүн аянты 0,7 миң гектарга жана дүң жыйымы 8,1 миң тоннага азайган. Мунун себеби рыноктогу суроо-талаптарга байланыштуу.

Тилекке каршы, биз рынок шартында 20-жылдан ашуун болгондубузга карабастан, Кыргызстанда айыл чарбалык өнүгүү тенденциясын маркетингтик изилдөө жана божомолдоо боюнча жаны кадамдар болуп жатат.

Мындан тышкары, максаттуу түрдө, рынок абалдарына байланыштуу иш чаралар колдонулбай келе жатат. Мисалы, айыл чарба мелиорация жана тамак өнөр жай министрилиги керектүү божомолдорду жана дыйкандарга керектүү

кенештерди берүүнүн ордуна экинчи статистикалык уюмдарга айланды, б.а., алар жер-жерлердеги өкүлчүлүктөрү аркылуу дыйкан чарбалардын аткарган жумуштардын маалыматын чогултушуп, өкмөткө отчет берүү менен алек. Чындыгында, мындай жумуштун зарылчылыгы деле жок, себеби мындай отчетторду берүүчүлөр ансыз деле табылат, мисалы, айыл өкмөттөрү жана райондун акимчиликтери. Биздин оюбузча, министриликтин негизги милдети болуп чарбаларды конкуренттик атаандашчылык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн кенештерди берүүсү зарыл жана мындай кенештер бара-бара акы төлөө мүнөзгө болуу зарыл да, министрлик негизинен акылуу (акы төлөө) кызмат көрсөтүүчү мекемеге айланыш керек да, аны бюджеттен каржылоо бир канча эсе азайуу керек.

Эмки жер ресурстарын пайдалануудагы негизги көрсөткүчтөрдүн бири айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү (2-табл.).

2-таблица - Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн 1га аянттан алынган түшүмдүүлүгү (бардык категориядагы чарбаларда)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Түшүмдүүлүк, жыйналган аянттын бир гектарынан ц.						
Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	23,2	29,3	25,3	25,2	23,4	28,1
Пахта сырьесу (зачеттук салмакта)	29,1	29,1	27,9	27,2	27,4	29,3
Тамеки (зачеттук салмакта)	24,9	24,8	24,5	24,2	21,8	21,0
Кант кызылчасы (фабрикалык)	-	110,9	165,7	197,1	192,3	293,4
Картошка	157	159	158	160,8	159	163,3
Жашылча	177,0	178,0	180,0	182,0	181,1	186,8

Булагы: Улуттук статкомитеттин маалыматы

Жогоруда таблица көрсөткөндөй, түшүмдүүлүктүн көлөмү толук бойдон агротехникалык ыкмаларды пайдаланууга жараша болот. Т.а., интенсивдүү ыкмаларды колдонгон жерде инновациялык уюштурууну колго алган мезгилде жана жаны технологияларды колдонгон жерде түшүмдүүлүк жогорулайт. Ушундай эле, логика жер пайдалануу денгээлин да түшүмдүүлүк аркылуу аныктасак болот.

Жогорудагы таблицанын көрсөткүчтөрүнө таянсак, тамекиден башка бардык айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн өсүшүн байкайбыз. Демек, Кыргызстан рынок маамилелерин өздөштүрүү жолунда баратканын байкасак болот. Тамекинин түшүмдүүлүгүнүн азайышы мыйзам ченемдүү нерсе, себеби бүт дүйнө жүзү боюнча тамекиге суроо талап азайып баратат, жана аны өстүрүү адамдардын ден-соолугуна зыян келтире турган фактор

катары белгилүү. Ошондуктан, биздин өлкөдө да өсүмдүктүн бул түрүнө көңүл бурулбай келип жатат.

Азыркы мезгилде базар экономикасынын шартында Кыргызстандык фермерлердин алмага, алмурутка, өрүккө, кара өрүккө, шабдалыга, алчага жана башка өсүмдүктөргө болгон кызыгуусу чоң болгондуктан жогоруда аталган өсүмдүктөрдүн аянттары акыркы жылдарда көбөйө баштаган.

Мына ошондуктан 2016-жылы мөмө-жемиш бактарынын дүн түшүмдүүлүгү 186,6 миң тоннага жеткирилип жогорку көрсөткүчкө жетише баштаган.

Мөмө-жемиштердин аянттарынан жыйналып алынган продукцияны Кыргызстандын өз элин тоолук камсыздоо менен бирге кошуна Республикабыз Казахстанга жана Россиянын бир топ облустарына экспорттолуп сатылууда.

Кыргызстанда айыл чарбадагы негизги тармак катары мал чарбачылык да эсептелет. Мал чарбачылык багытында да, биздин изилдөөлөргө таянсак, жер ресурстарын, б.а., жайыттарды пайдалануу, тилекке каршы, канаттандырарлык эмес боюнча калууда.

Жайыттар биздин улуттук байлыктын бир бөлүгүн түзөт. Жайыттар жалаң гана мал чарбасындагы тоют базасын гана пайдаланбастан ар түрдүү азык-түлүк продукцияларын алууга туристтик базалар катары тоо этегиндеги дыйканчылыкты жүргүзүү ж.б. максаттар үчүн пайдаланылат.

Тилекке каршы, жайыттарды пайдалануудагы негизги көйгөйлөрдүн бири, биздин оюбузча, алардын кароосуз калгандыгы жана аларды пайдалануудагы экономикалык жоопкерчиликти жоктугу болуп эсептелинет. Эң негизги көйгөй – бул жайыттарды пайдалануудагы экономикалык жоопкерчиликти жоктугу жана жайытты пайдалануунун көрсөткүчтөрү так аныкталбаганы болуп эсептелет. Учурда жайытты пайдалануунун негизги критерий болуп алардын арендалык абалы. Б.а., жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу уюлдары аркылуу жайыттар алардын жайгашкан географиялык ордуна байланыштуу мурунтан калыптанган жайыттардын баалуулугу жана башка шарттар аркылуу керектоочүлөргө арендага берилет. Бирок, арендага берүүнүн механизми жана анын экономикалык натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрү келтирилбей келе жатат.

Ушундан улам, арендага берүү механизми тийиштүү жоопкерчиликти иштелбегендиктен айыл өкмөттөрү, жай комитеттери ар кандай жолдору менен, анын ичинен коррупциялык схемасы менен жайыттарды пайдалуу кенири таралган.

Мал чарбасындагы экономикалык көрсөткүчтөр катары өндүрүмдүүлүктү айтсак болот. Көрсөтүлгөн таблицанын маалыматтарына карасак мал чарбасынын көпчүлүк өндүрүмдүүлүк көрсөткүчтөр азайып бараткандыгы көрүнүп турат. Мисалы, бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн, ири мүйүздүү малдын салмагы, чочконун салмагы, жылкынын салмагы. Ушул көрсөткүчтөр мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрү болуп эсептелет (табл.3).

3-таблица. Мал жана үй канаттууларынын өндүрүмдүүлүгү

	2012	2013	2014	2015	2016
Чарбалардын бардык түрлөрү					
бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, кг	2023	2013	2009	1998	1978
Тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, даана	119	113	117	113	113
Бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн (физикалык салмакта), кг	2,5	2,5	2,4	2,4	2,4
Союлуучу мал катары сатылган малдын бир башынын орточо тирүүлөй салмагы, кг					
Ири мүйүздүү мал	280	291	294	280	276
Кой жана эчки	37	37	38	37	38
чочко	99	96	97	96	97
жылкы	337	289	297	283	273
Алынган төл, мин баш					
музоо	667,0	684,2	697,7	706,5	724,3
Козу жана улак	3354,4	3513,7	3602,7	3736,6	3751,8
торопой	222,7	219,4	224,3	219,6	231,5
кулун	129,0	140,5	145,9	155,9	164,0
100 тубар малдын төлү, баш					
музоо	79	79	79	79	75
Козу жана улак	92	94	93	93	93
торопой	1172	1212	1212	1219	1224
кулун	68	71	72	80	70

Булагы: КРнын айыл чарбасы (статистикалык жыйнак)

Жогоруда көрсөтүлгөн таблицанын маалыматтарына карасак мал чарбасынын көпчүлүк өндүрүмдүүлүк көрсөткүчтөр азайып бараткандыгы көрүнүп турат. Мисалы, бир уйдан саалган орточо жылдык сүт, тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу, бир койдон кыркылган орточо жылдык жүн, ири мүйүздүү малдын салмагы, чочконун салмагы, жылкынын салмагы. Ушул көрсөткүчтөр мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрү болуп эсептелет.

Аймактардагы жаратылыш ресурстарын пайдаланууда сууну пайдалануу өзгөчө мааниге ээ. Сууну пайдалануу жана суу керектөө системасында чарбалар аралык жана мамлекеттер ортосунда суу мамилелери мыйзам жүзүндө бекитилген жана Кыргыз Республикасынын 1994-жылы 14-январда кабыл алып, 1995-жылы өзгөртүүлөр киргизилген «Суу жөнүндөгү» мыйзамы иштеп жатат.

Жер үстүндөгү жана жер астындагы суулар сугат дыйканчылыгын, гидроэнергетика, коммуналдык-тиричиликти, ичүүчү суу менен камсыз кылууну, тамак-аш жана иштетүүчү өнөр жайды, балык чарбасын жана башка экономиканын суу талап кылуучу тармактарын камсыз кылуучу башкы жана жападан жалгыз булак болуп эсептелет.

Бирок, сууну пайдалануунун негизги ыкмасы болуп, агрардык сектордогу сугат иштери болуп эсептелет. Бул максатта ар түрдүү инженердик

түзүлүштөр жана ирригациялык каналдар аркылуу иш жүргүзүлөт. Ушул эле учурда негизги иш-чаралар болуп сууну туура бөлүштүрүү жана пайдалануу болуп эсептелет. Бул максатта биздин өлкөдө чет өлкөлүк донорлордон эл аралык фонддордун жардамы аркылуу суу пайдалануучулардын ассоциациясы түзүлгөн.

Тилекке каршы, Кыргызстандын бардык территорияларына ассоциациянын негизги максаттары жана иштөө принциптери таралган жок. Мунун бирден-бир себептеринен болуп ирригациялык түзүмдөрдү реабилитациялоо жана сугат иштерине эффективдүү пайдалануу эле. Эксперимент катары, дүйнөлүк банк 10 объектти тандап, ошол жерлерде суу пайдалануучуларынын ассоциациясын түзүп иштетип баштаган. Ушул эле учурда ассоциациянын толук камдуу иштешине бир топ кыйынчылыктар болду. Алардын негизгилери болуп чарбалардын түзүмүнүн жана суу пайдалануучу жерлердин ар кандай көлөмдө болушу, ошондой эле чарбалардын алдына болгон максаттарынын ар кандай багытта болушун айтсак болот. Мисалы, тандалган СПА(суу пайдалануучулардын ассоциациясы)да чарбалардын өлчөмү Дашрабад, Могол, Соол Ветка жана Кадыралы долбоорлоруна ылайык аябай кичинекей катары классификациялынат (0,3-0,8га/фермердик чарба) , Узи-Кельди, Шакафтар, Чумыш, Омуке жана Чон боюнча аздан ортого чейин (1,2-3,8 га/фермердик чарба) жана Исфайрам – Сайда – чоң (13,7га). Чарбанын өлчөмү жана фермердик уюмдун экономикалык статусу арасындагы чоң өз ара байланышы жок экендигин белгилесе болот, себеби ага көптөгөн башка факторлор (суунун бар болусу, семирткичтерди жана уруктарды жөнөтүү, рынок ж.б. ушул сыяктуу) чарбанын өлчөмүн эске алганда таасир этет.

Сууну пайдаланууну, тереңирээк карасак, республика боюнча бизде салыштырмалуу суу булактарына жана суу сактагычтарга ээ болгонубуз менен бир топ көйгөйлөр бар экенин биздин изидөөлөр көрсөттү.

Кыргыз Республикасы кургак аймакта жайгашып, жердин айыл-чарбалык айлануусунда чектелген саны бар – баары 19,6 млн га, анын ичинде 10,5 млн га Республиканын территориясында. 1,05 млн га – сугат жерлери болуп, андан талаа жүргүзүү боюнча 92% продукция алынат.

Тилекке каршы, ирригациялык системанын техникалык жана эксплуатациялык абалдары жакшы деңгээлде эмес. Алардын көпчүлүгү, өзгөчө айыл жерлердин сугат түзүлүштөрү, дыйкан чарбаларын түзгөндөн бери бузулуп калынды.

Аларды кайра калыбына келтирүү жана жаны ирригациялык системаларды түзүү жер пайдалануудагы негизги милдеттер болуп кала бермек.

Жогоруда айтылгандай, сууну пайдалануунун начарлап иштеши ири чарбаларды кичинекей дыйкан чарбаларга болгондон баштап көрүнө баштады.

Сууну пайдаланууда көп жоготуулар жалаң гана ирригациялык тармактардын иштеп чыкканынан же болбосо ар түрдүү техникалык түзүлүштөрүнүн эскиргени эмес, адамдардын максаттуу түрдө пайдаланбагандыгынан жана суу агындарынын эсеп-кысабы начарланган. Бул

көрүнүчтөр өзгөчө үй тиричиликтеги пайдалануудагы колдонулат. Атап айтсак, Бишкек, Ош, Жалал-Абад, Токмок ж.б. шаарлардын көпчүлүк турак жайларында сууну өлчө приборлору коюлган эмес. Мындан тышкары, адатка айлангандай, көчөөдөгү суу түтүктөрүнүн эскиргенинен суулар көчөдө максатсыз агып жаткандыктарын көрсөк болот. Мындан тышкары, таза суу турак жай үйлөрүнүн короосундагы, дарактарды суугарууга жумшалат жана бунун эч кандай эсеп-кысабы жок, тескерисинче, бир канча күн өзгөчө түнкү мезгилде крандарды ачык шланга менен сугарышат. Мунун себеби архитектуралык шаардагы үйлөрдүн архитектуралык пландоо заказдарында (АПЗ) мындай маселе каралбайт жана эске да алынбайт. Ушундай эле абал шаарлардагы көп сандаган машиналарды жуучу жерлерде кездешет. Алардын айрымдары гана ишкердик багытында жергиликтүү бийликтен уруксат алышып тийиштүү салыктарды төлөшөт. Ал эми, көпчүлүгү сууну көбүскө түрдө пайдаланышат.

Дагы бир суу пайдалануудагы көйгөй – бул рынок мамилелеринин колдонуудагы үчүлүштүктөр деп ойлойбуз. Чындыгында, рынок мамилелерине өткөндөн бери 25 жыл болгону менен суу пайдаланууда дагыле болсо союз мезгилиндей мамилелер өкүм сүрүүдө. Тагырак айтканда, суу ресурстары жаратылыштын белеги катары баалап, аларды пайдалануудагы чыныгы каражаттардын эсебин табуу механизми колдонулбай келе жатат. Экинчиден, дыйкан чарбаларынын сууга кеткен каражаттарын тейлөө жөндөмдүүлүгүнүн начарлыгы жана сууга төлөнүүчү акынын аздыгы.

Буга мисал болуп, жогоруда айтылгандай, сууну пайдалануучулардын ассоциациясынын толук камдоо иштебегендиги. Мунун негизги себеби болуп, суу пайдалануучулардын ассоциациясынын бюджетти тартыштыгы жана суу пайдалануучулардан түшкөн каражаттардын аздыгы.

Орнотулган тартипке ылайык сууга толугу менен мамлекет ээлик кылат. Ошондуктан, суу ресурстарды пайдалануу жалаң гана дыйкан чарбалардын жумуш эмес, бул, биринчи иретте, мамлекет тарабынан диллигацияланган жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдардын иши. Бирок, биздин изилдөөбүзгө таянсак, учурда мамлекеттин же алардын бир түрү болгон жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары менен жеке чарбалардын ортосундагы, суу пайдалануудагы өнөкөттүк иштер начар коюлган. Ушундан улам, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары мурдагыдай эле сууга толук камдуу өздөрүн кожоюн сезишип, ар кандай өнөкөттүк тартиптерди бузуп, өз билгендиктерин жасап келүүдө. Мындай акыбал өнөкөттүк мамилени орнотууга терс таасирин берет да, жеке чарбалардын иш өндүрүйдүүлүк мотивациясын өөрчүтпөйт.

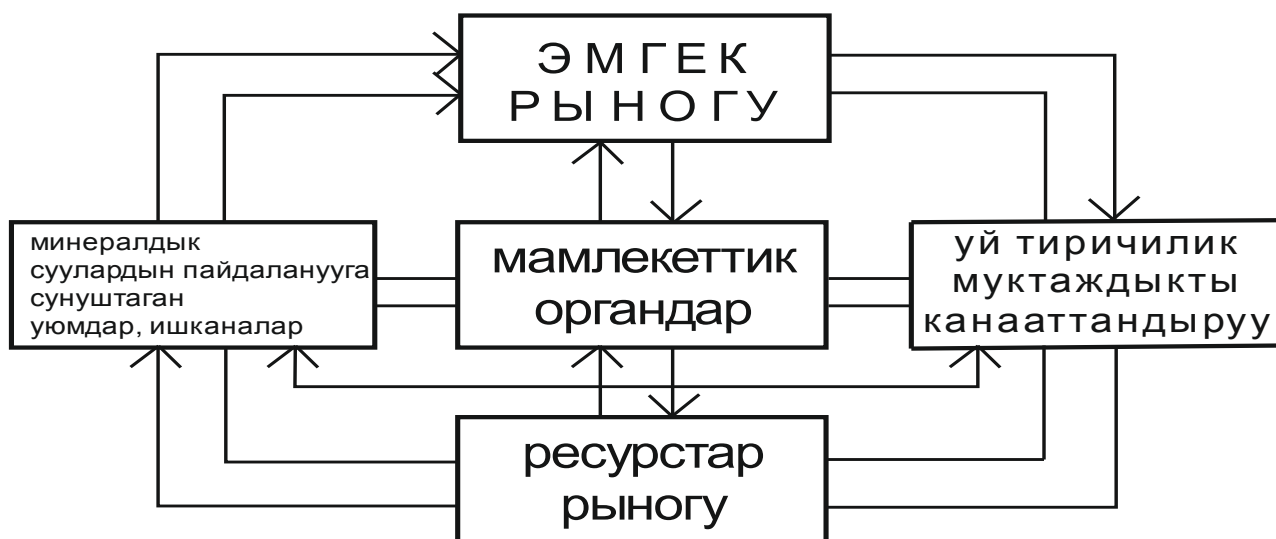
Алар тоолор аралык чункурларда жайгашкан аянттарда калыптанат. Жер алдындагы суулардын негизги пайда болуусу дарыя сууларынын жылжып куюлуусунан, атмосфералык жаан-чачындын эсебинен болот, болгону 3-5% тоолор тарабынан жер астындагы суулардын агымынын эсебинен, эрежеге ылайык жер астындагы суулардын чункурлардын көпчүлүгү жакшы ичүүчү сапатка ээ (минералдаштыруу 1г/л ны сейрек учурда ашыкча болот), химиялык тиби гидрокарбонаттык – кальцийлик. Аймактын тоолор аралык чункурлары эн экономикалык өздөштүрүлгөн территориялар болуп саналышат.

Жер алдындагы суулардын эң маанилүүлөрү бул минералдык суулар.

Минералдык суулар адамдын жашоосунда көп багытта жана ар түрдүү шартта колдонот. Бирок, аларды колдонууда экономикалык аспектер да негизги ролду ойнойт, себеби ден-соолукту чыноонун өзү да керек болсо, кандайдыр бир деңгээлде экономикалык түйшүктү түзөт, анткени ден-соолук эмгек жаратууну жана эмгекке жөндөмдүүлүктүн негизги булагы болуп эсептелинет. Ал эми, эмгек – бул экономикалык категориядай эмес, адамдардын материалдык жана рухий байлыктарын түзүүдөгү негиз. Бул көрүнүштү минералдык суулардын турмуштагы айлантмасы аркылуу түшүндүрсө болот (4 сүрөт).

Келтирилген төмөнкү чиймеге ылайык үй-бүлөөлөр өзүнүн минералдык сууларга болгон муктаждыктарын 2 жол менен канаттандырышат. Биринчиден, ден-соолукту чындоочу мекемелерден бюджет аркылуу каржыланган минералдык сууларды пайдалануу. Буга мисал болуп ооруканалардын, поликлиникалардын жана башка ден-соолук чымдоо уюмдардын кайрымсыздык түрдө, б.а., бекер колдонушат. Ал эми, экинчи, жол болсо, минералдык сууларды кадимки товар катары ресурстардын рыногунан пайдаланууга акча төлөп санап алышат.

4-чийме. Жер алдындагы минералдык суулардын пайдалануусунун айлантмасы
Булагы: автор тарабынан иштелип чыкты

Эми жер алдындагы сууларды пайдалануунун экономикалык аспектерине өтсөк, анда рынок мамилелеринин бул багытта да толук орун алганын байкайбыз. Анткени, сууну пайдалануу рыноктун суроо-талап жана сунуштар теориясына байланыштуу. Б.а., жер алдындагы суулар ошого муктаждык болгон, учурда гана изилденип, аларды пайдалануудагы жолдор сунушталат. Ушуга жараша, тийиштүү өндүрүштүк түзүлүштөр түзүлүп, гидротехникалык жумуштар жүргүзүлөт да, сууларды сактоочу жана түтүкчө аркылуу өткөрүүчү инфраструктура объекттери түзүлөт. Суу товар катары баалангандыктан сууну пайдалануудагы экономикалык эсептер жүргүзүлөт да,

тийиштүү каражаттар, киреше булагы, пайданын көлөмү жана башка көрсөткүчтөр аныкталат.

Өзгөчө белгилеп кетчү дагы бир жагдай – бул жер алдындагы суулардын өнөр-жайында колдонулушу. Мисалы, кеңири масштабда минералдык суулар тамак-аш өнөр жайында колдонулат. Т.а., бальнеологияда курамында 5 мг/л кем эмес йод, 25 мг/л кем эмес бром бар, өнөр жайда болсо 18 мг/л йод, 200 мг/л бром бар суулар колдонулат.

Албетте, жер алдындагы суулар айыл чарба багытында жана үй тиричиликте да кеңири колдонулат. Мындай көрүнүш өзгөчө жер алдындагы минералдык эмес сууларга таандык. Аларды колдонуу сугат иштеринде, бак өстүрүүдө, үй тиричиликте, курулушта, өнөр жайда жана башка тармактарда да кеңири жайылган. Ушул эле учурда суу чыгарууга кеткен каражаттарды жана суудан алынган кирешенин балансын тактоо зарылчылыгы туулат.

Үчүнчү «Жаратылыш ресурстарын туура пайдалануудагы уюштурууну жакшыртуу жолдору» бөлүмүндө: жер ресурстарын пайдалануудагы жакшыртуунун негизги багыттары; суу ресурстарын пайдалануудагы терс көрүнүштөрүн, гидротехникалык жабдыктарды, куруунун жана эксплуатациялоону жакшыртуунун негизинде жоюу; сууну пайдаланууну жакшыртуу максатында долбоорлук ыкмаларды колдонуу жана кеңейтүү (Жалал-Абад облусунун Сузак районунун калкты таза суу менен камсыздоонун мисалында) маселелери каралган.

Жаратылыш ресурстарынын эң негизгиси жер ресурстары болгондуктан аларды натыйжалуу пайдалануу учурдагы эң чоң милдеттерден болуп саналат. Бирок, жер ресурстарын пайдалануу системдүү илимий жетишкендиктердин негизинде экологиялык, агротехникалык ж.б. эрежелерди сактоо жана максаттуу түрдө жүргүзүлүшү керек. Мындай деңгээлге жетүүдө жердин сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү негиз болот.

Аларга төмөнкүлөр кирет: жер кыртышы, өсүмдүктөрү жана рельефи жөнүндө мүнөздөмөсү; жер кыртышынын суу жана шамал эрозиясына туш келгенинин деңгээли, сазга айланганынын, кислоталуулугу, сиңимдүү заттар менен камсыз болгону, таштактыгы жана башка билдирүүлөр кирет.

Жерди туура пайдалануудагы негизги көрсөткүчтөрдүн катарында да өндүрүлгөн өсүмдүктөрдүн киреше жана пайда алып келүүсү болуп эсептелет.

Жер иштетүүнүн негизги натыйжасы айыл чарбасында жогорку атаандаштыкка туруктуу жана аз каражаттарды сактоо аркылуу жетишүү. Мындай натыйжаны алуу үчүн, практика көрсөткөндөй, жерге менчиктин ар түрдүү формасын орнотуу жетишсиздик кылат. Эң негизги маселе болуп сапаттуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба продукцияларын чыгаруу.

Жогоруда айтылган максатка жетүү, биздин оюбузча, эң оболу – айыл чарба товарларын өндүрүүлүгө өндүрүш факторлорунан оптималдуу түзүлүшүн түзүү жана рыноктун муктаждыктарын канаттандырууга умтулуу. Өндүрүш факторлорунун оптималдуу түзүлүштөрүнө, биринчи иретте, жер аянттарынын көлөмдөрү. Айыл чарба жумуштарынын техникалык куралдануусу, жумушчу күгүнүн квалификациясын өркүндөтүү аркылуу

эмгектин өндүрүмдүүлүгүнө жетишүү, өндүрүштө уюштуруу жана ички жана тышкы рынокко уюшулган түрдө продукцияларды сатыкка чыгаруу ж.б. болуп эсептелет.

Акыркы жылдарда Кыргызстандын айыл чарба продукцияларын өстүрүүдөгү атаандаштык артыкчылыктардын бири – бул экологиялык таза продукцияларды чыгаруу мүмкүнчүлүгү болуп эсептелет. Ал эми, экологиялык таза продукцияны чыгарууда бизде бир топ артыкчылык бар, себеби биздин жер кыртыштары ар түрдүү минералдык жер семирткичтер менен интенсивдүү колдонулбаган. Мындан тышкары, тоолуу аймакка киргенибизге байланыштуу жерди айдоодо оор техникалар жер кыртыштарын бузган учурлар башка республикаларга караганда салыштырмалуу аз учурайт. Суунун тазалыгы, абанын салыштырмалуу аз бузулгандыгы ж.б. факторлордо бул багытта таасирин тийгизет.

Дагы бир күн тартибиндеги көйгөй – бул шаардагы жерлердин пайдалануудагы рынок механизминин начар иштелип чыгышы - ушунун натыйжасында шаардык бийликтердин жерлерди сатууда өз билгичтикеринин орнолушу. Мисалы, бир эле жерде 2 объектти курууга уруксат берилди дейли. Биринчиси – автозаправка станциясы, экинчи – социалдык объект. Логика боюнча бул 2 объекттин мамлекетке төгүүчү салымдары 2 башка болушу керек. Бул багытта жергиликтүү бийликтердин тарабынан коэффициенттер иштелип чыгылган, бирок көп учурда алар колдонулбайт, же болбосо акыйкаттык деңгээлде иштелип чыгылган эмес.

Ушуну эске алып, биздин оюбузча, төмөнкү иш-чараларды жүргүзүүгө болот. Алар кандайдыр бир көйгөйлөрдү же маселелерди чечүүгө багытталат. Маселелерди төмөндөгү иретте койсо болот:

- ар түрдүү факторлордун таасиринен көз-каранды жер участкаларынын наркын кантип объективдүү баалаш керек;
- жер участкаларында талап жана сунуштун дал келүүсүнүн таасири кантип эске алыш керек;
- жүргүзүлүп жаткан реалдуу процесстер мейкиндикте жана кандайдыр бир убакытта объективдүү чагылдырылышы үчүн кабыл алынган мыйзам жана жоболорду иштөөсү үчүн эмне кылуу керек.

Биздин көз-караш боюнча, зарыл болгон учурда төмөнкүдөй иш-чараларды сунуш кылса болот.

Биринчи маселе жердин наркына жана салыктардын өлчөмүнө мүмкүн болгон көп сандагы факторлордун таасирин эсепке алуу менен чечилет. Нарктын базасы үчүн бүгүнкү учурда болуп жаткан тиги же бул шаардагы же айыл жерлерде 1га жердин орточо баасы катары алайлы деп божомолдодук. Андан ары жердин наркына n сандан турган факторлордун таасир этүүсүн аныктайбыз. Бишкек жана ош шаарларында мындай факторлордун санын 5 деп божомолдойбуз: борбордон алыс жайгашуу; жер участкалары кандай максатта сатылып алынышы; инфраструктуранын кирүүчү жолдордун, ж.б. объектилеринин бар болусу; келечектеги объектти иштетүү үчүн шарттар; адамдардын салт-саналары жана конумуш адаттарынан келип чыккан тигил же бул шаар же айыл жерлеринин мүнөздүк өзгөчөлүктөрү.

Учурда улуттуу маселелерге суу пайдалануудагы прогрессивдүү ыкмалар да кирет.

Суу ресурстарын пайдаланууну жакшыртуу көп жактуу маселе болгонуна байланыштуу иш-чараларды иреттүү жана системалуу түрдө аткарууну талап кылат. Система деген түшүнүк экономикалык ишмердүүлүктүн кандайдыр бир тартипте жана иретте аткаруунун түшүндүрөт. Экинчиден, мындай тартип системанын түзүлүштөрдүн ички жана тышкы байланыштарынын туруктуулугу аркылуу да көрүнөт.

Сууну пайдалануу, негизинен, айыл чарбадагы сугат иштерине байланыштуу болгондуктан, биринчи иретте, сугат системасындагы көйгөйлүү маселелерне көңүл бурушубуз керек. Бул маселелердин курамына негизинен болуп, сууну суу сактагычтардагы жана дарыядагы аккан суулардын запастары болуп эсептелет. Андан кийин сууларды түтүкчөлөр же башка сууну жөндөп жүрүүчү түзүлүштөр аркылуу сууну керектөөчү объекттерге жеткирүү, андан ары ирригациялык тармактар аркылуу дыйкан чарбаларына талааларга, өсүмдүктөргө, бак дарактарга ж.б. суу керектөөчү жерлерге жеткирүү.

Республика эгемендүүлүктү алгандан баштап сугат чарбасы бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болуп кошумча көйгөйлөр жаралды, алардын ичинен эң улуттуусу ири чарбалардын чакан чарбаларга бөлүнүп суу пайдалануучулардын саны кескин түрдө көбөйүп, аларга сууну убагында жана тийиштүү өлчөмдө жеткирүү бир топ көйгөйлөрдү пайда кылды. Мындай көрүнүштү түшүнсө болот, себеби мурдагы калыптанган бир ири чарбанын ордуна 100дөгөн чакан чарба түзүлүп, алардын бардыгы мурдагыдай эле сууга муктаждыктары кала берди. Мындан тышкары, ири чарбалардын чакан дыйкан чарбаларга бөлүнүп кетилиши ирригациялык системаны түп тамыры менен кайра кароого түрткү берди. Б.а., мурдагы калыптанган ирригациялык түзүлүштөрдүн көбүн бузууга туура келди дагы, алардын ордуна локалдуу ирригациялык түтүктөрдү же болбосо суу колдок жүрүүчү түзүмдөрдү жаратууга мажбур болду.

Жаңыдан түзүлгөн чарбалардын финансылык абалы өтө начар болгондуктан жаны ирригациялык түзүмдөрдү жаратууга шарт түзүлбөдү. Ошондуктан, ирригациялык система жер-жерлерде өзүнүн функциясын аткара албагандыгына байланыштуу чарбалар сугат иштеринде примитивдүү, б.а., кетмен же лопата аркылуу арыктарды, локалдуу каналдарды түзө баштады да, суу чарбачылыгында да айыл чарбасын индустриалдык доорунан мурунку мезгилине кайтып келишти.

Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, сууну натыйжалуу пайдалануу үчүн чарбаларды бириктирүү аркылуу финансылык жөндөмдүүлүктү артыруу менен бирдикте, чарбаларды оптималдаштыруу маселелери чечилиш керек.

Сууну пайдалануудагы дагы бир келечектеги ыкма – бул рынок мамилелерин тереңдетүү. Бул маселе эл-аралык тажрыйбаларды кенири колдонууга жана эл-аралык байланыштарды жакшыртуу менен бирдикте экономикалык эсептөөлөрдү, анын ичинен ар 1 литр сууну пайдалануудагы кирешесин жана чыгашасын аныктоодо турат.

Ушул эле учурда рынок мамилелерин түзүүгө негиз болгон – сууну пайдалануудагы негизги фонддордун, эмгек ресурстарынын пайдаланышы жана ар кандай түзүмдөрдү эксплуатациялоодогу жагдайларды сапаттуу жана так талдоолорду талап кылат. Ушул эле учурда рынок мамиледеги укуктук маселелердин чечилишине да көп көңүл буруу зарылчылык туулат.

Мисалы, көптөгөн изилдөөчүлөр гидротехникалык курулуштардын укуктук режимине талдоо жүргүзүп келишкен. Гидротехникалык курулуштар жөнүндөгү мыйзамдар учурдун талаптарына толук өлчөмдө жооп бербейт, “ээси жок” гидротехникалык курулуштардын иштешине таасирдүү каршы тура албайт, ошонун өзү бир кыйла экономикалык чыгымдарды жаратат, айрыкча сел жүрүү учурларында, мисалы тосмо (дамба) жарылып кеткен учурларда көп чыгымдарды жаратат.

Соңку 15-20 жылда Жалал-Абад облусуна караштуу Сузак районунунда калктын тез өсүшү ичилүүчү суу менен камсыз кылуу маселесинде кыйла кыйынчылыктарды жаратты. Натыйжада иш издеп айылдык райондордон адамдардын шаарга көчүп келишинен шаар четиндеги зоналарда мыйзамсыз жана стандартсыз конуштар пайда болуп, кийин алар мыйзамдаштырылган. Ал райондордун айрымдарында суу менен жабдуу жана тазалоо инфраструктурасы жок же белгиленген ченемдерге жооп бербейт. Сузактын калктын 15-20 %ына жакыны суу түтүктөрүнөн ичилүүчү суусуна ээ эмес.

Дагы бир сууну пайдалануудагы натыйжалуу ыкма – бул ар кандай атаандаштыкка жөндөмдүү болгон долбоорлорду иш жүзүнө ашыруу болуп эсептелет. Бул маселени Жалал-Абад облусундагы Сузак районунун калкты таза суу менен камсыздоонун мисалында карасак болот. Адегенде таза сууну пайдалануудагы учурдагы абалын тескөө зарыл (5-табл.).

5-таблица – Сузак районуна караштуу айыл-өкмөттөрүнүн 2013-2017 жылдардагы сууну пайдалануу боюнча маалымат (сом)

Жылда р	Пайдаланган суу	Багыш айыл өкмөтү	Барпы айыл өкмөтү	Ырыс айыл өкмөтү	Кара- Дарыя	Сузак	Таш- Булак	Сайпид ин айыл өкмөтү
2013	742844	505134	89141	51999	44571	37142	14857	0
2014	713976	364128	121376	78537	57118	64258	28559	0
2015	948712	445895	199230	94871	85384	47436	75897	0
2016	1101725	470671	231362	110173	99155	55086	88138	47140
2017	1324386	570978	278121	132439	119195	66219	105951	51483
Сумма	4831643	2270872	1014645	483164	434848	241582	386531	98623
Орточо	966329	492828	164276	106296	77306	86970	38653	19725

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Бул маалыматтар белгилегендей, пайдаланган суу бири-бири менен функцияналдык байланышта болот.

Ошондуктан, алардын байланышын чагылдыруу максатында жети фактордон турган (ар бир айыл өкмөтү – фактор катары кабылданат)

корреляциялык талдоо жасайбыз:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots \quad (1)$$

Биздин талдап жаткан ичкен суу чарбасы боюнча бардык маалыматтар таанымал болгон сон, жогорку даражалуу теңдеме түзүлөт жана таблицада белгиленген маалыматтарын мазмуну боюнча коюлат. Эгерде кээ бир факторлор изилденип жаткан көрсөткүчкө түздөн-түз таасир этсе, же түз эмес жол менен таасир этсе алардын маанилерин аныктоо максатында регрессиянын алакалаш коэффициенттерин $a_0, a_1, a_2, \dots$, аныктайбыз. Андыктан у-тин эң кичинекей квадраттык маанисин теңдеме аркылуу эсептегенде төмөндөгүдөй теңдеме түзүлөт:

$$F = \sum \left[\frac{y - (a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 + a_7x_7)}{+ a_7x_7} \right]^2 \rightarrow \min \quad (2)$$

Кийинки эсептөөлөрдө F -тин жеке туундусунун маанисин нолго тенеп, $a_0, a_1, a_2, \dots, a_9$, белгисиздер боюнча төмөнкү теңдемени алабыз:

$$\begin{aligned} \sum y &= na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots \\ \sum x_1 y &= a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 + \dots \\ \sum x_2 y &= a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_1 x_2 + a_2 \sum x_2^2 + \dots \\ &\dots \dots \dots \\ \sum x_9 y &= a_0 \sum x + a_1 \sum x_1 x + a_2 \sum x_2 x + \dots \end{aligned} \quad (3)$$

Системанын (3) эки жагын 1000-ге болуп, чарбанын маалыматтарын пайдаланып, төмөнкү системаны кабылдайбыз:

$$a_0 = 96,63; \quad a_1 = 49,28; \quad a_2 = 16,42; \quad a_3 = 10,63; \quad a_4 = 7,73; \quad a_5 = 8,61; \\ a_6 = 3,86; \quad a_7 = 1,97.$$

Ошондо, эсептөөчү формула төмөндөгүдөй болот:

$$y = 96,63 + 49,28x_1 + 16,42x_2 + 10,63x_3 + 7,73x_4 + 8,61x_5 + 3,86x_6 + 1,97x_7 \quad (4)$$

Эсептин жана моделдин тууралыгы төмөндөгүчө текшерилет:

$$|\bar{y}_\phi - \bar{y}_p| \rightarrow 0.$$

Эми жалпы пайдаланылган суунун элементтери үчүн божомолду төмөндөгүчө эсептейбиз.

1. Багыш айыл өкмөтү боюнча божомол (5-таблицанын негизинде).

$R^2 = 0,984$. Бул көрсөткүч $x_{1p} = a(0).t + a(1)$ (5) формуланын жардамы менен аныкталып $x_{1\phi}$ -нын мааниси $x_{1\phi}$ -тин маанисине жакын болот.

Ошентип, $x_{1\phi} \approx x_{1p}$. Боюнча, (5) формуланын маанисин ордуна коюу жолу менен практикалык эсептер аныкталат.

(5) формуланын жардамы менен божомол көрсөткүчтөр аныкталат: $x_{1p(2018)} = 622366$ сом, $x_{1p(2019)} = 678379$ сом, $x_{1p(2020)} = 739434$ сом, $x_{1p(2021)} = 805983$ сом.

Божомол көрсөткүчтөрдү аныктоо менен төмөндөгүдөй жыйынтык жасоого болот. Божомолдоочу эсептер аныктагандай пайдаланылган сууну чыгаруу жана аны сатуу натыйжалуу экени билинди. Алсак, божомол менен

сууну сатуу 2021 жылы, 2013 жылга салыштырмалуу 1,6 эсеге, 2017 жылы – 1.5 эсеге жогорулайт. 2018 жылы 2017 жылга салыштырмалуу 1.25 эсеге жогорулаш божомолдоодо.

Ушундай эле тартипте башка айыл өкмөттөрү үчүн да божомолдорду аныктайбыз (6-табл.).

6-таблица. Сузак районуна караштуу айыл-өкмөттөрүнүн 2013-2021 жылдардагы сууну пайдалануу жана божомолдоо боюнча маалымат (сом)

Жылдар	Жалпы сатылган суу	Багыш айыл өкмөтү	Барпы	Ырыс	Кара-Дарыя	Сузак	Таш-Булак	Сайпидин
2013	742844	505134	89141	51999	44571	37142	14857	0
2014	713976	364128	121376	78537	57118	64258	28559	0
2015	948712	445895	199230	94871	85384	47436	75897	0
2016	1101725	470671	231362	110173	99155	55086	88138	47140
2017	1324386	570978	278121	132439	119195	66219	105951	51483
2018	1443581	622366	303152	144358	129922	72179	115486	56116
2019	1573503	678379	330436	157350	141615	78675	125880	61167
2020	1715118	739434	360175	171512	154361	85756	137209	66672
2021	1869479	805983	392591	186948	168253	93474	149558	72672

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Эсептөөлөрдүн жыйынтыгы менен **Сузак районуна караштуу айыл-өкмөттөрүнүн 2013-2017 жылдардагы сууну пайдалануу жана божомолдоо боюнча маалымат:** $y_{p(2015)} = 1443581$ сом, $y_{p(2016)} = 1573503$ сом, $y_{p(2017)} = 1715118$ сом, $y_{p(2018)} = 1869479$ сом.

Ошентип, 2021 жылы 2013 жылга салыштырмалуу 2,5 эсеге жогорулоо божомолдонсо, ал эми 2014 жылга салыштырмалуу – 1,3 эсеге жогорулашы божомолдонууда.

Талдоо аныктагандай жогоруда белгиленген ыкмалардын жардамы менен 20-25 жылкы келечектеги көрсөткүчтөрдү аныктоого боло тургандыгы, ошол ыкмалардын тууралыгын тастыктап койду десек болот.

Долбоорлорду аткаруу көбүнчө ишмердүүлүктүн чөйрөсүнө таандык, бирок, көпчүлүк учурда долбоорлор инвестициянын жоктугунан иш жүзүнө ашпай калат. Жогорууда айтылгандай айыл чарбасы жана андагы ирригациялык иштер инвестициялык жагымдуулугуна караганда төмөнкү абалда турат.

Ушундай эле катарда социалдык объекттер турат, бирок социалдык объекттердин айрымдары, мисалы, калкты таза суу менен камсыз кылуу долбоорлору маанилүү багытта болгондуктан эл-аралык уюмдар аркылуу, мисалы, Дүйнөлүк банк, Азия өнүгүү банкы ж.б. булактардан грант катары

жана кредиттик ресурстар аркылуу каржыланып турат. Ушуга карбастан, айрым долбоорлордогу далилделенүү аркылуу чечсе болот. дүйнөлүк практикада ушундай дамилгелер бизнес чөйрөсүндө өтө кенири колдонулуп ар кандай колдоого ээ болушат.

Мындай демилгелерди ишке ашыруу үчүн, биздин оюбузча, төмөнкү чаралар аткарылышы керек:

1. Өз алдынча иш аракети менен инвестициялык долбоорлорду иш жүзүнө кызыктар жана мүмкүнчүлүгү бар кесипкөй команданы түзүү керек. Долбоорду иш-жүзүнө ашырыш учун өз алдынча ой жүгүрткөн командасыз мүмкүн эмес. Негизги маселе, команда кандай ролду ойногонунда турат.

Рыноктун долбоору үчүн инвестициялык капиталды чогултуу. Бул төмөнкүдөй болушу мүмкүн: жеке салымдар; кредиттик салымдар; ар түрдүү фонддордун инвестициялык бизнесстерине катышуу, мисалы, пенсиялык фонд, камсыздандыруу фонду ж.б.

2. Инвестициялык группанын иштөөсүнүн уставын аныкташ керек. Бул документте капиталды иштетүү үчүн пайыздык ставканын шарттарын камтыган баардык иштердин шарттары, юридикалык тараптын укугу жана милдеттери, башка реквизиттер көрсөтүлүүсү зарыл.

3. Долбоорду иш жүзүнө ашыруу үчүн негизги ишти ачуу.

4. Тажрыйба көрсөткөндөй, инвестициялык бизнес салымдардын бир канча багытын камтыйт. Бул рыноктук жагдайдын жана талап, сунуштун катышынын ар түрдүүлүгү менен байланышкан.

Жыйынтыктар жана сунуштар

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылып, сунуштар даярдалды:

1) Жаратылыш ресурстарынын эң негизгилеринен болуп жер жана суу ресурстары аталат. Аларды туура пайдалануу адам коомунун алдыда койгон максаттарына жараша болот. Алардын ичинен эң маанилүүсү - адамзаттын жашоо деңгээлин жогорулатуу, ачарчылыкты жоюу, адамдардын жашоо мөөнөтүн узартуу ж.б. болуп эсептелинет. Ушундай системалык баалуулуктарга жетидөө жер жана суу ресурстарын пайдалануунун максаты катары жер иштетүүдөн өндүрүлгөн продукциялар менен ар бир өлкөдө аймактарда жашаган калктын муктаждыгын канаттандыруу. Бирок, диссертацияда аныктамаларга байланыштуу мындай баалоо рынок шартында аныкталат. Демек, жер жана суу пайдалануунун натыйжасы рыноктогу жер пайдалануудан өндүрүлгөн продукциялардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу болот. Продукциялар ар кандай чарбачылык субъекттер аркылуу өндүрүлгөндүктөн алардын атаандаштыкка жөндөмдүү баалуулугу дагы эске алынат. Ошондуктан, жерди жана сууну пайдалануунун негизги көрсөткүчү катары сапаттуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияларды чыгаруу жана алардын сатуудагы натыйжалуулугу.

2) Жер жана сууну пайдалануу аймактык факторлор менен тыгыз байланышкан. алардын арасында маанилүүлөрү жаратылыштын шарттары, аба-

ырайы, жердин рельефи жана аянты ж.б.. автор аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен чарбалык жумуштарды жүргүзүүгө акцент жасайт. Алар өсүмдүктөрдү өстүрүүдө туура адистештирүү, чарбаларды уюштурууда алардын административдик түзүлүшүн тандоо, айыл чарба продукцияларын рынокко сатуу максатында ыңгайлуу инфраструктура объектилерин түзүү. Ар дайым рыноктогу конъюнктураны талдоо жана чарбалык иштерге керек болгон ар кандай өндүрүштүк, транспорттук, соодалык ж.б. байланыштарды түзүп, жагымдуу инвестициялык чөйрөнү түзүү.

3) Жумушта жер жана суу пайдалануудагы уюштуруу иштеринин ролун белгилеп, жер жана суу пайдалануунун жыйынтыктоочу натыйжалуулукка тийгизген таасирин сан жана сапаттык жактан аныктоо аракеттери көрүлгөн. Автордун далилдөөсүнө караганда уюштуруу жана башкаруу процесстери тыгыз байланышта болгону менен уюштуруунун өзүнүн максаты жана предмети бар экендигин далилденет. Эгерде башкаруу, жалпысынан, экономикалык натыйжалуулукка жетүүнү көздөсө уюштуруучулук ушундай жетишкендиктерди камсыз кылуу максатында өндүрүштүк жана башка секторлордогу факторлордун таасирин туура багытта мейкиндик жана көрсөтүлгөн убакытта мобилизациялоо же аракет жасоо процессин айтабыз.

4) Жер жана суу ресурстарын пайдалануунун учурдагы абалы айыл чарба продукцияларынын өндүрүү деңгээли менен аныкталат. Учурда, Кыргызстандын айыл чарбасында жылда негизги өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгү жана мал чарбасында алардын өндүрүмдүүлүгү төмөндөп баратат. Бирок, абалды ондоо жолдору да арбын экендигин айтсак болот. Мындай потенциалдык резервдер жумушта системдүү түрдө көрсөтүлүп, жер жана суунун колдонгондугунун алдыдагы стратегиясын иштеп чыгуудагы шарттар түзүлдү.

5) Бүгүн жаратылыш ресурстарын пайдаланууну көтөрүү үчүн жаңы, алдыңкы агротехникалык технологиялар жана методдор, көп түшүм берүүчү үрөндөр, асыл-тукум малдар, айыл чарбасын мамлекеттик финансы-кредиттик колдоо, кайра иштетүүчү өнөр жайын колдоо, агроөнөр жай комплекси үчүн заманабап рынок инфраструктурасын түзүү керек. Ушундай эле катарда рынок мамилелерин тереңдетүү жагымсыз каражаттарды сактоону азайтуу маселелери бар.

6) Автордун изилдөөлөрүнүн натыйжасында учурда суунун 40%на чейин көлөмү ар кандай жоготууларга дуушар болот. Мындан тышкары, суу үнөмдөөчү, тамчы суугаруучу сыяктуу ыкмаларды колдонууну кенейтүү. Суу жана дыйкан чарбалык байланыштарын жакшыртуу жана өкмөт тарабынан суу пайдалануудагы долбоорлорду жана башка аракеттерди колдоо келтирилет.

7) Суу пайдалануудагы долбоорлук жумуштарды аткарууга автордун ою боюнча приоритет берилип долбоор атаандаштык шартына туура келүү үчүн эсеп-кысапты жүргүзүүсү сунушталат. Т.а. жумушта бул багыттагы Жалал-Абад облусунун Сузак районунун калкын келечекте таза суу менен камсыздоонун божомолу сунушталат. Мындан тышкары, ар кандай бир долбоорлорду ишке ашыруу үчүн инвестиция тартууда жана аны колдонуу максатта сунуштар киргизилди.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Эрмекова К.К. Жалал-Абад облусунун кошуна мамлекеттер менен экономикалык мамиле куруу боюнча негизги багыттары [Текст] / Эрмекова К.К. // Экономика жана ишкердик университетинин «Жарчысы». – 2014. -№4, - 516
2. Эрмекова К.К. Проблемы эффективности использования природных ресурсов и реализации инвестиционной политики в условиях рынка [Текст] / Эрмекова К.К. // Материалы Международной научно-практической Интернет-конференции «Проблемы современной экономики и образования». Казахстан – 2014. - 306 б
3. Эрмекова К.К. Некоторые аспекты автоматизации бухгалтерского учета в условиях перехода на международные стандарты финансовой отчетности [Текст] / Эрмекова К.К., Байымбетов Н.Ж., Мирзахмедова А.А. // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин «Жарчысы». – 2014. – 37-43б
4. Эрмекова К.К. Жалал-Абад облусунун регионалдык интеграция алкагында экономикалык мамилеш боюнча кыскача маалымат [Текст] / Мамасыдыков А.А., Эрмекова К.К.// Известия Иссык-Кульского форума БАЦА. - 2014
5. Эрмекова К.К. Роль и значение агролизинга в техническом оснащении сельском хозяйстве Кыргызстана [Текст] / Эрмекова К.К., Ормонов Н.А., к.э.н., доц., Нурбекова А.Н. // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин «Жарчысы». – 2015
6. Эрмекова К.К. Об эффективности использования природных ресурсов в условиях рынка [Текст] / Эрмекова К.К. // Сборник научных статей по итогам международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург – 2015. - 183б.
7. Эрмекова К.К. Экономическая оценка лесных ресурсов в условиях южного региона Кыргызской Республики [Текст] / Эрмекова К.К., Абдуллаева Н. // Сборник научных статей по итогам международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург – 2015.
8. Эрмекова К.К. Рыноктук экономиканын шартында Кыргызстанда сууну пайдалануу жана гидротехникалык курулуштардын режимин сактоо көйгөйлөрү [Текст] / Эрмекова К.К. // Известия Иссык-Кульского форума БАЦА. – 2015
9. Эрмекова К.К. Евразия экономикалык Биримдиги алкагындаалакалашуу мамилелеринин шартында жаратылыш ресурстарын пайдалануу иш-аракетинин негизги багыттары, максаттары жана милдеттери [Текст] / Эрмекова К.К. // Известия Иссык-Кульского форума БАЦА. – 2015
10. Эрмекова К.К. Перспективы развития пенсионной системы в Кыргызской Республике [Текст] / Эрмекова К.К., Исманов Ж.Б. // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин «Жарчысы». – 2015

11. Эрмекова К.К. Кыргыз Республикасынын жаратылыш ресурстарынын пайдалануунун уюштуруу-экономикалык башкаруу иш-чаралары. [Текст] / Эрмекова К.К. // Научный журнал «Интернаука». - 2017.-№4(8), - 56-60б.
12. Эрмекова К.К. Жаратылыш ресурстарын пайдалануунун экономикалык башкаруусунун теориялык методологиялык негиздери, алар жөнүндө илимпоздордун ой-пикири жана көз-карашы. [Текст] / Эрмекова К.К. // Научный журнал «Интернаука». - 2017.-№4(8), - 51-55б.
13. Эрмекова К.К. Классики экономических учений о теории издержек производства [Текст] / Эрмекова К.К. , Абдуллаева Н. // Материалы Международной научно-практической Интернет-конференции «Проблемы современной экономики и образования», 6-7 февраля 2014 г. Стр.106 Казахстан

Эрмекова Каныкей Кадырмаматованын “Аймактарда табият ресурстарын туура пайдалануунун уюштуруу-экономикалык жагдайлары” деген темада 08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: экономика, аймактык өзгөчөлүктөр, натыйжалуулук, эксплуатациялоо, жөндөмдүүлүк, жаңылануу, жакшыртуу, талдоо, пландаштыруу, колдонуу.

Диссертациянын изилдөө объектиси: Кыргыз Республикасынын аймактарындагы жер жана суу ресурстарын, суу чарба ишканаларын, дыйкан чарбаларын жана чарба аралык түзүлүштөрү аркылуу пайдалануусу болуп саналат.

Изилдөө максаты: Изилдөөнүн максаты болуп жаратылыштагы жер жана суу ресурстарынын мисалында аларды аймактардагы шарттарга ылайык туура жана натыйжалуу пайдалануунун уюштуруу жолдорун иштеп чыгуу эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн усулу: Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана усулдук негизи болуп ата мекендик жана чет элдик илимпоз-экономисттердин илимий эмгектери түзөт.

Илимий изилдөөнүн проблемалары: Ата-мекендик илимдин экономика тармагындагы окумуштуулардын жер жана суу ресурстарын пайдалануудагы өзгөчө айыл-чарба сектору боюнча илимий эмгектеринин кенендигине карабастан жер жана суу баалуулуктарын рынок шартында өлчөө, жер айдоонун экономикалык натыйжалуулугу, рынок чөйрөсүнүн айыл-чарба ишмердүүлүгүнө таасир этүүчү ж.б. жагдайлар жетишээрлик изилденбеген ушул жана башка жагдайлар изилдөөнүн темасын тандаганга, жана ушул багытта изилдөө жүргүзүүгө негиз болду.

Колдонуу чөйрөсү: Алынган жыйынтыктар келечекте илимий – теориялык изилдөөнүн негизинде жер жана суу ресурстарын пайдалануудагы проблемаларды чечүүдө сапаттуу жана эффективдүү иштетүү алынган жыйынтыктар практикалык жактан кызмат кылат.

Ж. Эрмекова

РЕЗЮМЕ

диссертации Эрмековой Каныкей Кадырмаматовны на тему “Организационно-экономические аспекты рационального использования природных ресурсов в регионах”, представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика и управление организациями, предприятиями, отраслями, комплексами)

Ключевые слова: экономика, региональные особенности, эффективность, эксплуатация, ровность, инновация, прогнозирование, планирование, использование.

Объектом диссертационного исследования являются субъекты перерабатывающей промышленности, ресурсы, особенности и проблемы организации, регулирования и управления предприятиями перерабатывающей отрасли промышленности.

Целью диссертации является исследование проблем и определение эффективных путей развития и регулирования перерабатывающей промышленности в условиях перехода к рыночным отношениям.

Методологические и теоретические основы диссертационного исследования составляют научные труды отечественных и зарубежных ученых-экономистов по исследуемой проблематике. При выполнении работы были использованы методы структурного, количественного и качественного анализа, ситуационного подхода, которые в совокупности позволили обеспечить достоверность и обоснованность сделанных соискателем научных положений, выводов и рекомендаций.

Научное исследование проблем развития и регулирования перерабатывающей промышленности дало ряд результатов, имеющих элементы новизны: обозначены факторы, препятствующие позитивному развитию и регулированию перерабатывающей промышленности в условиях современного рыночного механизма; определены основные цели стратегического развития и планирования развития перерабатывающей промышленности на основе внедрения современных инновационных процессов и технологий производства, отвечающих всем требованиям качества, безопасности и сбыта; обозначены основные направления, реформирования перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики.

Рекомендации по использованию, область применения. Полученные результаты, могут служить в качестве основы для дальнейших научно-теоретических исследований по проблеме совершенствования развития и регулирования перерабатывающей промышленности, а также для практического применения полученных результатов для реформирования перерабатывающей промышленности.

Ж. Эрмекова

ABSTRACT

Of thesis by Ermekova Kanykei Kadyrmamatovna on theme “Organizational and economic aspects of rational use of natural resources in the regions” submitted for the degree of candidate of economic sciences by specialty 08.00.05- Economics and management of national economy (economics and management of organizations, enterprises, industries, complexes)

Keywords: economics, regional features, efficiency, operation, evenness, innovation, forecasting, planning, usage.

The objects of the study are the process industry, resources, peculiarities and problems of organization, regulation and management of enterprises in the processing industry.

The aim of the study is to investigate the problems and define effective ways of development and regulation of a process industry in conditions of transition to the market relations.

Methodological and theoretical bases of research are the scientific works of domestic and foreign scientists and economists on the issues under study. While writing the thesis, methods of structural, quantitative and qualitative analysis, the situational approach were used, which allowed to ensure the reliability and validity of the scientific positions, conclusions and recommendations made by the applicant.

A scientific study of the problem of development and regulation of the processing industry has yielded a number of results that have novelty elements: the factors that prevent the positive development and regulation of the processing industry under the conditions of a modern market mechanism were identified; the main goals of strategic development and planning of the processing industry were determined on the basis of the introduction of modern innovation processes and production technologies, meeting the requirements of quality, safety and sales; the main directions reforming the processing industry of the Kyrgyz Republic were defined.

Recommendations for use, scope. The results obtained can serve as a basis for further scientific and theoretical research on the problem for improving the development and regulation of the processing industry and also for the practical application of the results obtained to reform the processing industry.

Формат:60x84/16. Офсетная бумага.
Объем:1,875 п.л. Тираж:50

Издательство «Аяна»
Адрес: 723500, Кыргызская Республика,
г.Ош Курманжан Датка 262.